

<http://doi.org/10.22133/isia.2023.403175.1050>

تحلیل سلسله‌مراتب حرکتی در مجموعه آرامگاه احمد جام تربت جام خراسان رضوی

بی‌تا بنی‌اسدی^{۱*}، شهنواز فرمانی^۲، میترا آزاد^۳

^۱ دانش‌آموخته دکتری معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، گروه معماری دانشگاه تهران جنوب، تهران، ایران

^۲ استادیار معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، گروه معماری دانشگاه تهران جنوب، تهران، ایران

^۳ استادیار مطالعات معماری ایران و مرمت، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
مقاله پژوهشی	یکنواختی فضای معماری عمر بنا را کوتاه، غیرکاربردی و در مخاطبان احساس نارضایتی ایجاد می‌کند. شناسایی عوامل ایجادکننده سلسله‌مراتب حرکتی در بنا در پیشبرد و تنوع فضایی نقش مؤثری دارد. مفاهیم سلسله‌مراتب حرکت پیوسته در فلسفه ایران مطرح بوده است. حال این سؤال مطرح می‌شود که بنای آرامگاه عارفی مانند شیخ احمد جام سیر تغییرات سلسله‌مراتب حرکتی و پیوند آن با مفاهیم حرکت و سلسله‌مراتب در مفاهیم فلسفی ایران چگونه بوده است. پژوهش پیش‌رو با روش توصیفی - تحلیلی و جمع‌آوری داده‌ها از طریق مطالعه کتابخانه‌ای و اسنادی انجام شده است. یافته‌های پژوهش سلسله‌مراتب حرکتی در هفت اصل و هریک از این مراحل، در چهار مرتبه حرکتی برای آرامگاه دسته‌بندی شدند و مشخص شد که حرکت فیزیکی تا معنایی باید در هر مرحله انجام شود تا ذهن انسان برای صعود به مرحله بالاتر آماده شود. مبانی نظری تحقیق در چهار عامل معماری، شامل ۱. عملکرد؛ ۲. معنایی (تزیینات، تناسبات، نمادسازی)؛ ۳. بصری (نور و سایه، اختلاف سطح، ریتم)؛ ۴. فیزیکی (هندسه، محور، توالی) دسته‌بندی شدند. نتایج تحقیق نشان داد که حضور سلسله‌مراتب حرکتی در مجموعه آرامگاه، موجب شکل‌گیری این مجموعه در پس ایده‌های معمارانه این بنا در شهر و ترغیب مخاطبان به حضور در آرامگاه است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۳/۲۹	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۵/۳	
واژگان کلیدی: سلسله‌مراتب حرکت آرامگاه شیخ احمدجام تربت جام خراسان رضوی	
*نویسنده مسئول رایانامه: bitabaniasadi@yahoo.com	

نحوه استناددهی:

بنی‌اسدی، بی‌تا، فرمانی، شهنواز، و آزاد، میترا (۱۴۰۱). تحلیل سلسله‌مراتب حرکتی در مجموعه آرامگاه احمد جام تربت جام خراسان رضوی. مطالعات میان‌رشته‌ای معماری ایران، ۲(۳)، ۱۰۷-۱۲۵.

ناشر: دانشگاه علم و فرهنگ <https://www.usc.ac.ir>

مقدمه

موفقیت هر اثر معماری به ارتباط مواد تشکیل‌دهنده فضا با معانی صادرشده از آن وابسته است. این موضوع در طراحی بناهای گذشته ایران، در تفکر طراحی بنا براساس الگوی خاصی مدنظر قرار گرفته و یکنواخت نبودن بنا را در پی داشته است. اما مسئله اصلی در جامعه امروز، طراحی یکنواخت فضا در معماری است و موضوع پژوهش پیش‌رو این است که در فضا چه اتفاقی باید رخ دهد تا مخاطب را به سیر حرکتی در بنا تشویق کند.

سلسله‌مراتب یکی از اصول اساسی حاکم بر مجموعه‌ها و پدیده‌هایی است که یا به‌طور طبیعی در هستی وجود دارد یا به‌دست انسان‌ها طراحی و خلق می‌شود. آیه یازدهم سوره اعراف بر وجود تسلسل دلالت دارد که در مراحل خلقت انسان و سجده فرشتگان بر او، این امر سلسله‌مراتبی دیده می‌شود. نصر (۱۳۷۵) در مطالعه خود بیان کرد که هدف از وجود سلسله‌مراتب آن است که همه موجودات عالم، مانند حلقه‌های زنجیر یا پله‌های نردبان از وجود محض به نیستی و موقعیت هریک در این سلسله‌مراتب به درجه شدت و ضعف آن‌ها بستگی دارد. سلسله‌مراتب ارتباطی نظام‌مند را بین اجزای نظام‌یافته‌ای بنیان می‌نهد که خود تشکیل‌دهنده یک کل هستند؛ به‌عبارتی هرگاه چند عنصر در مجموعه، برای خلق یک کل واحد کنار هم قرار گیرند و در عین نظم، رابطه بین عناصر هم‌ارزش نباشد، سلسله‌مراتبی بین آن‌ها شکل می‌گیرد (Mirhosseini, 2018, p. 50). در این پژوهش، سعی شده با ارائه تعریفی از سلسله‌مراتب و عوامل مؤثر در آن، ارتباط و تأثیر سلسله‌مراتب حرکتی، که از اصول اندیشه گذشتگان این سرزمین است، در آرامگاه احمدجام در تربت جام بررسی شود.

سؤال اصلی پژوهش حاضر این است که چگونه می‌توان بین مفهوم سلسله‌مراتب حرکتی با فضای معماری آرامگاه ایرانی ارتباط برقرار کرد؟ داده‌ها از طریق مطالعه کتابخانه‌ای و اسنادی جمع‌آوری شده است. روش تحقیق براساس گردآوری داده‌ها به‌صورت توصیفی - تحلیلی بوده است.

پیشینه پژوهش

از مطالعات انجام‌شده درباره مجموعه شیخ احمد جام می‌توان به ذیل اشاره کرد:

مقاله طیبی و همکاران (۱۳۸۵) با عنوان «دستور زبان فضا در معماری مساجد مجموعه آرامگاهی جام»، مقاله زارعی و لاله (۱۳۹۵) با عنوان «بررسی نقش و اهمیت مجموعه آرامگاهی شیخ احمد جامی در روند تحولات شهرسازی شهر تاریخی تربت جام (از دوره سلجوقی تا اواخر دوره پهلوی)»، مقاله حیدر نتاج و همکاران (۱۳۹۸) با عنوان «بازشناسی پلان باغ ایرانی در مجموعه شیخ احمد جام» و مقاله جامی و همکاران (۱۴۰۱) با عنوان «ارزیابی تأثیر نور روز بر ایجاد اتمسفر معماری مسجد (نمونه موردی: مساجد آرامگاهی شیخ جام)». با توجه به مطالعات یادشده در معماری آرامگاه شیخ احمد جام، تداعی مفهوم سلسله‌مراتب حرکتی در این آرامگاه بررسی نشده است.

هدف از پژوهش حاضر، بررسی مجموعه فرهنگی شیخ احمد جام به‌منزله بنایی ارزشمند است که به مرور زمان و در دوره‌های زمانی مختلف تکمیل شده و به‌صورت امروزی، به‌منزله مجموعه‌ای ارزشمند، شکل گرفته است. با توجه به اصل سلسله‌مراتب حرکتی، به‌منظور تشویق مخاطب برای کنکاش در داخل بنا چه عواملی مشهود است؟ با توجه به شخصیت مدفون در این بنا، شیخ احمد، آیا مفاهیم عرفان و فلسفه در معماری بنا پدیدار است؟ هدف از این پژوهش، بررسی عوامل مؤثر در سلسله‌مراتب حرکتی در پیشبرد معماری بنا و ترغیب مخاطبان به حضور در بناست. در ادامه مبانی نظری پژوهش به روش تحلیلی - توصیفی بررسی خواهد شد.

مبانی نظری پژوهش

سلسله‌مراتب

شیعیان سلسله‌مراتب را از چهار منظر بررسی کرده‌اند:

۱. نظریات مرتبط با سلسله‌مراتب

الف) قرآن: آیه یازدهم سوره اعراف، بر وجود تسلسل دلالت دارد. در مراحل خلقت انسان و سجده فرشتگان بر او، این امر سلسله‌مراتبی دیده می‌شود. به باور نصر، هدف از وجود سلسله‌مراتبی این است که همه موجودات عالم، مانند حلقه‌های زنجیر یا پله‌های نردبان از وجود محض به نیستی در یک نظم منظم قرار می‌گیرند و به منزله یک کل تلقی می‌شوند و موقعیت هریک در این سلسله‌مراتب، به درجه شدت و ضعف آن بستگی دارد.

ب) سلسله‌مراتب در تفکر اشراق: شهاب‌الدین سهروردی از سلسله‌مراتب نوری سخن به میان می‌آورد. او در سال ۵۴۹ هجری قمری در شهر زنجان متولد شد. مؤثرترین اقدام او ارائه فلسفه اشراق نور بود. در عرفان سهروردی، مراتب وجود و درک حقیقت هستی دارای نظام سلسله‌مراتبی است. مراتب نوری در قالب شعاع‌های نوری که از مبدأ حقیقی نور نشئت می‌گیرد توصیف می‌شوند. «هرچه از عالم ظلمت که همان عالم جسمانی مادی است دورتر شویم و به سوی عوالم عقول و ملکوت طی طریق کنیم شدت نور بیشتر گردیده و نزدیکی به نور الانوار حاصل می‌شود» (خسروی و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۱۲۰).

سهروردی به تقسیم انوار پرداخته و مراتب عالم را بر آن اساس تقسیم کرده است و علاوه بر عوالم سه‌گانه عالم انوار قاهره، عالم انوار مدبره (نفوس فلکی و انسانی)، عالم برزخی (اجسام فلکی و عنصری)، وجود عالم چهارم یعنی عالم مثال یا عالم صور معلقه (ظلمانیه و مستبیره) را اثبات می‌کند. نمودار ۱ فشرده‌گی هرم هستی‌شناسانه نوری سهروردی را به نمایش می‌گذارد (بقایی و همکاران، ۱۳۹۵).

نمودار ۱: مراحل هرم هستی‌شناسانه نوری سهروردی (بقایی و همکاران، ۱۳۹۵)

ج) سلسله‌مراتب در عرفان: سلسله‌مراتب در عرفان به معنی صعود مرحله به مرحله به عالم بالا یا نزول تدریجی به درجات پست از شهود است که این امر به مراتب ادراکی و تصفییه و تهذیب نفس در طول مسیر وابسته است (طبسی و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۸۴). عطار در سال ۵۴۰ متولد شد و در سال ۶۱۸ هجری قمری دار فانی را وداع گفت. هفت شهر عشق عطار هفت مرحله است که عارف برای رسیدن به خدا و یکی‌شدن با او باید آن را طی کند و عبارت است از: طلب، عشق، معرفت، استغنا، توحید، فقر و فنا.

در توضیح این مراحل گفتنی است در وادی طلب، دنیای ما بین ذهنیات و عینیات شکل گرفته است. در وادی عشق، حرکت در یک مسیر وابسته به اراده است. در این وادی، انسان در تب و تاب حرکت است و هیچ چیز او را از راه باز نمی‌دارد. در وادی معرفت، نیروی عشق باعث می‌شود سالک زودتر به معرفت حقیقت برسد. در وادی استغنا، سالک خود را از همه جهان و جهانیان بی‌نیاز می‌بیند و غم و شادی‌های زندگی در نظرش بی‌ارج و کودکانه می‌نماید. در وادی توحید، سالک در کثرت وحدت می‌بیند و آنچه در دنیا به نظر او می‌آید مظهر حقیقتی یگانه است. وادی حیرت مرحله خطرناکی است و بسیاری از سالکان در پیچ و خم‌های آن وامانده و به مرحله آخر نمی‌رسند. حیرت دو نوع است؛ یکی مذموم که حیرت از روی جهل است و دیگری ستوده که از کمال معرفت حاصل می‌آید. این حیرت نتیجه شش‌شعاعه جمال معشوق است. در وادی فنا، کسی که از مرحله حیرت بگذرد به مقصد می‌رسد و در او فنا می‌شود. فنا عبارت است از نهایت سیر الی الله و رسیدن به مقصد (رضازاده اردبیلی و انصاری، ۱۳۹۰، ص ۸۱-۹۶).

د) سلسله مراتب از دیدگاه ملاصدرا: ملاصدرا مراتب وجود را در سه مرتبه محسوس، متخیل و معقول طبقه‌بندی می‌کند (ندیمی، ۱۳۷۸). «نخستین منازل نفس انسانی، درجه محسوسات و سیر در عوالم اجرام و اجسام و مادیات است... بعد از درجه احساس، درجه خیال و تخیلات و ادراکات خیالی است... و در مرتبه سوم، درجه و مرتبه موهومات است» (طبسی و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۸۴). در میان سلسله مراتب یادشده، از یک عالم مادی به دنیای معنوی حرکت صورت می‌گیرد و می‌توان برای رسیدن به معنای بهتر، موضوع حرکت را نیز بررسی کرد.

مفهوم حرکت

براساس تعاریف فیزیکی، حرکت زمانی صورت می‌گیرد که جسمی از نقطه‌ای به نقطه دیگر تغییر مکان دهد؛ یعنی جابه‌جایی آن کاملاً مادی است، اما شاید مفهوم حرکت در هنر فراتر از این تعریف فیزیکی باشد.

نظریات مرتبط با حرکت

لغت‌نامه دهخدا در تعریف حرکت می‌نویسد: حرکت یعنی جنبش، جنبیدن، مقابل سکون، آرام و آرامیدن (لغت‌نامه دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۶، ص ۸۸۶۴). نظریات مرتبط با حرکت به دو دسته تقسیم می‌شوند:

۱) حرکت از دیدگاه فلاسفه غرب: از روزگار باستان فلاسفه و متفکران به دلیل ماهیت خاص حرکت و دگرگونی توجه خاصی به آن داشته و نظریه‌های بسیاری درباره ماهیت وجودی حرکت ارائه شده است. «پارمیدس و لوسیوس از فیلسوفان یونانی قرن پنجم قبل از میلاد وقوع حرکت را در جهان انکار می‌کردند و زنون شاگرد پارمیدس با دلایل زیادی امتناع وقوع حرکت را اثبات می‌کرد» (سروش، ۱۳۷۸، ص ۶-۷). هراکلیت، که تحت تأثیر فلسفه پویای شرق قرار داشت، جهان را در حال حرکت می‌دید. جمله مشهور او این است که دوبار شناکردن در رودخانه محال است. حرکت از دیدگاه فلاسفه غرب، تعاریف گوناگونی داشته است. برخی نیز مانند ارسطو بر هر دو باورند. در باور افلاطون، حرکت یعنی خروج جسم از مساوات، یعنی حال متحرک در هر لحظه با حال او در لحظه دیگر مساوی نیست (مطهری، ۱۳۶۶، ص ۱۹-۲۰ به نقل از مهدوی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۲۲).

۲) حرکت از دیدگاه فلاسفه اسلامی: حرکت از دیدگاه فلاسفه اسلامی بر پنج نوع است:

الف) حرکت در این: حرکت‌های انتقالی؛ جسم از مکانی به مکان دیگر می‌رود. با تمام وجود مکانش را رها می‌کند و به مکانی دیگر می‌رود، حرکت مستقیم در نهایت منقطع و به سکون منتهی می‌شود.

ب) حرکت در وضع: حرکتی که در آن نسبت اجزای شیء با اجزای مکان آن تغییر کند. در حرکت وضعی، نیازی نیست که مکان متحرک تغییر کند، مانند کره‌ای که حول محور خود حرکت می‌کند.

ج) حرکت در کم: نمو حیوانات و گیاهان را می‌توان از نمونه‌های حرکت در کم به‌شمار آورد، مانند نهال ضعیفی که به درختی تنومند تبدیل می‌شود.

د) حرکت در کیف: کلیه تحولات شیمیایی و فیزیکی را می‌توان در شمار حرکت کیفی آورد. در واقع این نوع حرکت از مرتبه‌ای به مرتبه دیگر است.

ه) حرکت جوهری: حرکت طبیعت جسم روبه‌کمال است (سروش، ۱۳۷۸، ص ۱۹-۳۰ به نقل از مهدوی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۲۳)

از مطالب فوق دریافت می‌شود که حرکت در «این و وضع»، هر دو به‌نوعی حرکت فیزیکی هستند، اما حرکت در کم و کیف و حرکت جوهری فیزیکی نیستند و تحول را تداعی می‌کنند.

سلسله‌مراتب در معماری

سلسله‌مراتب در معماری به معنی ترکیب و سازمان‌دهی فضاها و عناصر براساس برخی خصوصیات کالبدی و کارکردی است. به باور سلطانزاده، سلسله‌مراتب به معنی سازمان‌دهی و ترکیب فضاها و عناصر براساس ویژگی‌های کارکردی و محتوایی آنهاست که موجب به‌وجود آمدن ترتیب و نظم قاعده‌مند در نحوه قرارگیری استفاده از آنها می‌شود (سلطانزاده، ۱۳۷۲، ص ۶۶ به نقل از یداللهی و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۱۴). نقی‌زاده در پژوهش خود بیان کرد که فضای معماری (ساختار، فرم، افراد و عملکرد) در میان انواع دیگر سلسله‌مراتب قرار دارد. سلسله‌مراتب فضایی به ارتباط داخلی ساختمان (فضای خصوصی) و فضاهای مجاور آن (فضای عمومی) گفته می‌شود (Mirhosseyni et al., 2018, p. 51). به باور طبسی، سلسله‌مراتب در معماری دو وجه دارد: یک وجه شکلی و دیگری معنایی است. وجه شکلی آن تبدیل یک فرم به فرمی دیگر و وجه معنایی آن گذار از فضایی به فضای دیگر است (طبسی و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۸۵). میرحسینی و همکاران نُه عامل را در سلسله‌مراتب در معماری مساجد تأثیرگذار دانسته‌اند که عبارت‌اند از: تزئینات، نسبت عرض به طول و ارتفاع، دید و منظر، وضعیت جوی، شکل و فرم، آکوستیک، تغییر مواد، نمادسازی با نقوش، و نور (Mirhosseyni et al., 2018, p. 52).

در واقع دلالت سلسله‌مراتب از دیدگاه نظریات بین‌المللی بر این امر است که برای ایجاد سلسله‌مراتب میان فضاها از ابزارهایی مانند تغییر در اندازه فضا، ایجاد اختلاف سطح، ایجاد زاویه، ایجاد تفاوت در شکل یا میزان نور و... استفاده می‌شود (دی کی چینگ، ۱۴۰۰، ص ۲۵۰ به نقل از یداللهی و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۱۴). در این میان، با تکیه بر نظریات میرحسینی و همکاران (2018) می‌توان بیان داشت که وجود عملکرد (کارکرد) در بنا، یکی از عوامل در مجموعه شکل‌گیری سلسله‌مراتب در معماری است.

حرکت در معماری

حرکت جوهره درک هر فضایی است. حرکت در عالم فیزیک باعث انتقال و جابه‌جایی یک جسم مادی از نقطه‌ای به نقطه دیگر می‌شود، اما در عالم هنر به معنای خروج از ماده و سفر به خیال است؛ حرکت در معماری از دیدگاه صاحب‌نظران به شرح ذیل است.

مهدوی‌نژاد و همکاران در دو دسته کلی حرکت را معرفی می‌کنند: ۱) حرکت فیزیکی: شامل جابه‌جایی است که اصل و پایه آن جابه‌جایی مادی از نقطه‌ای به نقطه دیگر است و نوع دیگر حرکت، حرکت چشم است؛ ۲) حرکت معنایی: با ورود به فضای معماری، حرکت دیگری در ذهن انسان شکل می‌گیرد که زاینده خیال و عاملی برای درک حسن و زیبایی است. مهدوی‌نژاد و همکاران عوامل کالبدی و عملکردی، هر دو با هم، را موجب برقراری نظم و سلسله‌مراتبی در معماری بنا دانسته‌اند. از جمله عوامل کالبدی می‌توان به اختلاف سطح، محور، شفافیت، ریتم، سلسله‌مراتب و هندسه اشاره کرد (مهدوی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۲۴).

داراب دیا از سلسله مراتب به نوعی ابهام ترکیبات پیچیده نام برده است. در مسیر تحول فضا به فضای عبور، فضای مرکزی جوهر و هسته اصلی آن را می‌توان جست‌وجو کرد. این آمادگی متأثر از حرکت، زمان، نور و تنوع حجمی حاصل می‌شود (دیا، ۱۳۷۳، ص ۱۰۳). از عوامل حرکتی می‌توان به هندسه مناسب فضایی، محور، اختلاف ارتفاع، سلسله مراتب، میزان شناخت فضا با دید اولیه، فاصله زمانی نهایی، فاصله مکانی برای جابه‌جایی، فاصله دید اشاره کرد (احمدنژاد، ۱۳۹۹، ص ۷).

حیدری و همکاران (۱۳۹۸) معتقدند که سه نوع حرکت طبیعی وجود دارد: ۱. حرکت به سوی مرکز؛ ۲. حرکت از مرکز به بیرون؛ ۳. حرکت مستدیر و دور مرکز. عوامل حرکت عبارت‌اند از: ۱) میل ذاتی اجسام طبیعی برای حرکت به سمت مکان طبیعی‌شان و رسیدن به حالت «سکون»؛ ۲. مختل شدن وضعیت سکون تحت تأثیر نیروی خارجی و حرکت جبری به سمتی دیگر.

از دیدگاه نظریات روابط بین الملل، بحث حرکت و ادراک فضا از دهه ۱۹۶۰ و تحت تأثیر نظریه گیبسون^۱، در آثار معماران و طراحان شهری هالپرین^۲، کالن^۳، بیکن^۴ و دیگران مطرح و پژوهش‌های آن‌ها بیشتر مبتنی بر ادراک بصری بوده است (Gibson, 1980). اولین بار لوکوربوزیه اصطلاح «سیر معماری» را در توصیف ویلا ساوا به کار برد که عبارتی اصلی در زبان معماری مدرن است. این اصطلاح جایگزین واژه «سیرکولاسیون» شد که برای کارهای اولیه او به کار می‌رفت (Jones et al., 2014). معمارانی مانند هیلیر^۵ از حرکت طبیعی سخن به میان آوردند. براون^۶ از نقش نشانه‌ها و گره‌ها در مسیریابی و پیکره‌بندی فضایی مؤثر می‌گوید (Hillier et al., 1993, p. 29; Baran et al., 2007,) (p. 1)

واینمن و پینیس نیز در مقاله خود با عنوان «ساختن معنای فضا» به قابلیت فضا در طراحی موزه پرداخته‌اند. آنان سه نوع حرکت در فضا را دسته‌بندی کرده‌اند: ۱. حرکت هدایت‌شده؛ ۲. حرکت تصادفی؛ ۳. حرکت تجویز شده. آنان معتقدند ساختمانی با انتخاب حرکتی چندگانه از نظر کاربران مطلوب‌تر است (Wineman & Peponis, 2010).

ماتالک براساس مسیر حرکت، شش نوع حرکت برمی‌شمرد: حرکت مستقیم، غیر مستقیم، روان، پیچ‌دار، پیچ‌درپیچ و زاویه‌دار. از دید وی، «حرکت مستقیم» احساس فوریت، «حرکت غیر مستقیم» احساس تنش یا اسرارآمیز بودن، «حرکت روان» احساس فراغت، و «حرکت پیچ‌دار» احساس تفکر یا افسردگی را بیان می‌کند. «مسیر پیچ‌درپیچ» در زمان کافی شخص را به توقف و تأمل تشویق می‌کند، اما در وقت کم ممکن است ناراحت‌کننده باشد. «خطوط پراثری و زاویه‌دار» حرکت نیز انرژی و احساس هیجان را منتقل می‌کنند (ماتالک، ۱۳۷۹، ص ۳۴۲-۳۴۴).

سلسله مراتب حرکتی در معماری

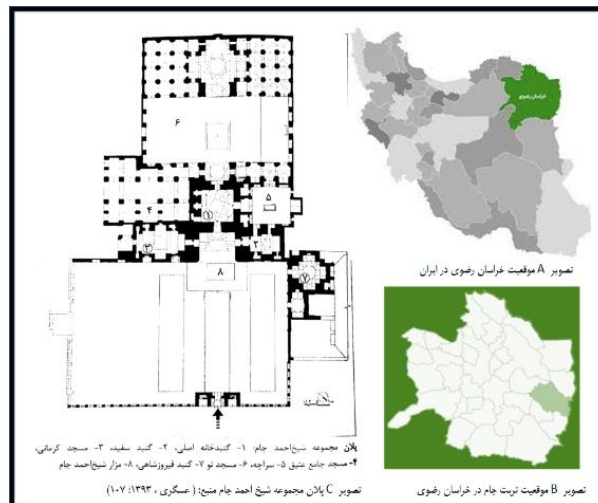
نمودار ۲: سلسله مراتب حرکتی در معماری

1. Gibson
2. Halprin
3. Cullen
4. Biaoan

با توجه به نتایج بیان‌شده، گفتنی است نوع حرکت در نظریات ملاصدرا با نظریات ماتالک در این باره همخوانی دارد؛ بنابراین براساس مطالب یادشده، چهار عامل عملکرد، فیزیکی، بصری، و معنایی باعث به‌وجود آمدن سلسله‌مراتب حرکتی در معماری بنا می‌شوند. سلسله‌مراتب حرکتی در هفت مرتبه، طبق هفت شهر عشق عطار، و هریک از این مراحل در چهار اصل حرکتی و به‌نوعی چهار مرحله اشراق سهروردی (عالم قاهره یا عقول، عالم نفوس، عالم مثال، و عالم جسمانی) و همچنین با توجه به مفهوم حرکت از دید فلاسفه اسلامی بر مبنای چهار نوع حرکت کیف، کم، وضع، و این تا رسیدن به حرکت جوهری همه این عوامل را نشان می‌دهد. درحقیقت، حرکت فیزیکی تا معنایی باید در هر مرحله صورت گیرد تا انسان ذهنش را برای صعود به مرحله بالاتر آماده کند. مبانی نظری تحقیق در چهار عامل عملکرد، ذهنی - معنایی (تزئینات، تناسبات، نمادسازی)، بصری (نور و سایه، اختلاف سطح، ریتم) و فیزیکی (هندسه، محور، توالی) دسته‌بندی شد (نمودار ۲).

روش تحقیق

روش تحقیق توصیفی - تحلیلی و جمع‌آوری داده‌ها از طریق مطالعه کتابخانه‌ای و اسنادی انجام شده است. پژوهش درباره آرامگاه شیخ احمد جامی در استان خراسان رضوی در شهرستان تربت جام است. احمد جام عارفی است که در قرن ششم می‌زیست. این مجموعه آرامگاه شیخ احمد جامی به قرن ۹ تا ۱۲ هجری قمری بازمی‌گردد. فضاهای مجموعه عبارت‌اند از: ایوان، گنبدخانه، مسجد عتیق، مسجد کرمانی، گنبد سفید، سراج، گنبد فیروزشاهی، مسجد جامع نو، ورودی مجموعه، بنای آب‌انبار و متعلقات آن (حیدر نتاج و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۱۰). در این خصوص، موقعیت استان خراسان رضوی با حرف A و موقعیت تربت جام در استان خراسان رضوی با حرف B و تصویر پلان مجموعه شیخ احمد جام با حرف C نشان داده شده است (شکل ۱).

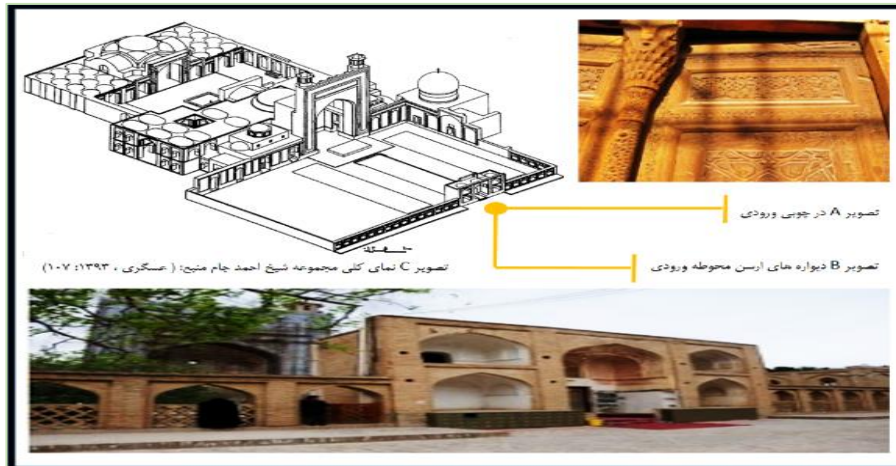

شکل ۱: پلان مجموعه آرامگاهی شیخ تربت جام و جانمایی محرابها (عسگری، ۱۳۹۸، ص ۱۰۷)

ورودی مجموعه

ورودی مجموعه شامل پیش‌طاق ورودی، آستانه درگاه با دری چوبی و طاق‌های دو اشکوبه به طرفین است. پوشش پیش‌طاق مزین به نقاشی‌های ظریف و زیبا از گل و بوته، احتمالاً از دوران تیموری و پس از آن است (صابر مقدم، ۱۳۴۷، ص ۲۸). این مجموعه، با دیده‌شدن ایوان و دعوت به حضور (فیزیکی)، مردم را فرامی‌خواند و شکل‌گیری وادی طلب آغاز می‌شود. فرورفتگی به داخل بنا و اختلاف سطح در نمای ورودی (بصری)، حضور آب (معنا) و ورودی (عملکرد) بنا از دیگر عوامل حرکتی در این وادی است. بنابراین تصویر A در شکل ۲ در چوبی مجموعه

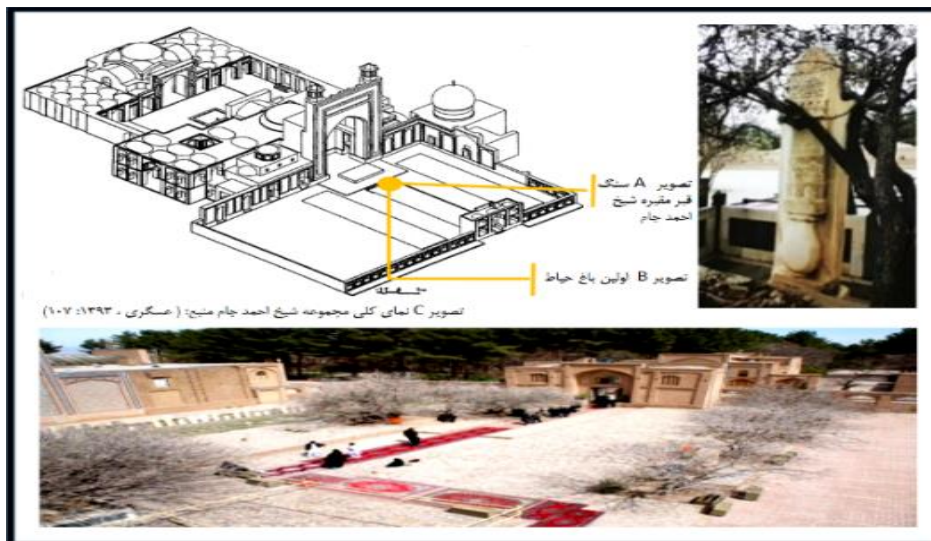
و تصویر B در شکل، نشان‌دهنده جداکنندگی فضای این مرحله از سایر مراحل است. در تصویر C، جانمایی این قسمت در حجم کلی نشان داده شده است (شکل ۲).

شکل ۲: ورودی مجموعه، مرحله اول سلسله مراتب حرکتی

حیاط اول مجموعه (محل آرامگاه)

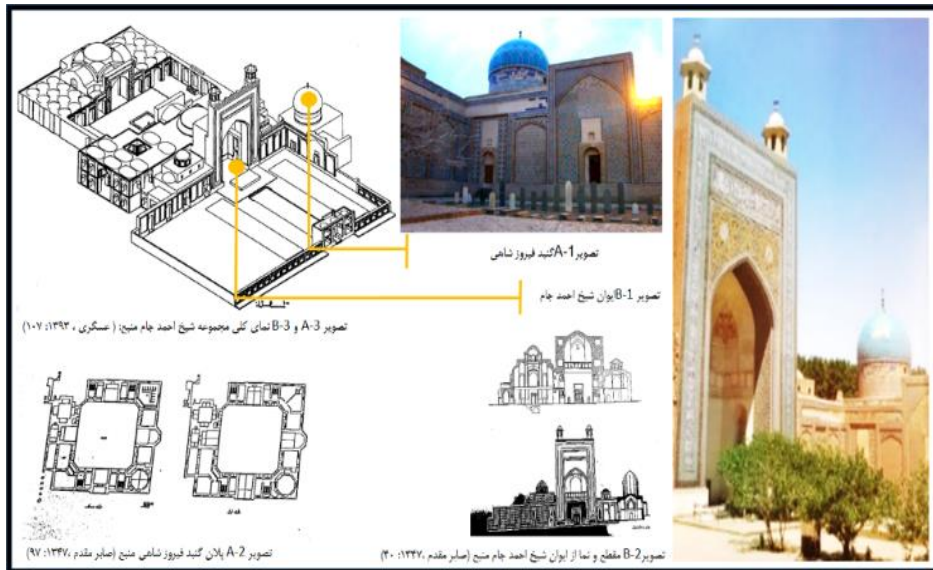
آرامگاه با آجر و گچ به شیوه‌ای خاص از سطح محوطه بالا آمده و درخت پسته کهنسالی به صورت خودرو در میان قبر روییده است. اعتقاد رویش درخت بر این مزار کنایه از راز جاودانگی است. سنگ افراشته بالای سر از دو قسمت تشکیل شده است که کلمه جلاله «الله» تکرار شده و زیر این کتیبه، با گل و برگ و مقرنس تزئین شده است (صابر مقدم، ۱۳۴۷، ص ۳۱). این مرحله به منزله وادی عشق، با مستطیل کشیده در جهت حرکت (فیزیکی)، شور و شوق وادی عشق را به نمایش می‌گذارد تا با کشیدگی پلان مستطیلی دعوت به حرکت انجام شود. حضور نور (بصری) فاقد نقوش خاص در طی مسیر (معنا) برای سرعت بخشیدن به حرکت و حیاط (عملکرد) از دیگر عوامل حرکتی در این وادی است؛ بنابراین تصویر A در شکل ۳، مقبره شیخ احمد در مجموعه و تصویر B در همان شکل، نشان‌دهنده جداکنندگی فضای این مرحله از سایر مراحل است. در تصویر C، جانمایی این قسمت در حجم کلی را نشان داده است (شکل ۳).

شکل ۳: مرحله دوم سلسله مراتب حرکتی

گنبد فیروزشاهی

این بنا در ضلع غربی مجموعه قرار دارد. بنای مزبور دارای نقشه‌ای چلیپایی شکل و چهار ایوانی است که بر فراز آن گنبدی بلند به رنگ فیروزه‌ای قرار دارد و امروزه همچنان به «گنبد سبز» معروف است. ساقه این گنبد از سه قسمت تشکیل شده که وجود کتیبه‌ای به خط ثلث مزین به سوره الفتح زیبایی خاصی به نمای مجموعه بخشیده است (صابر مقدم، ۱۳۴۷، ص ۹۲). ابتدای وادی معرفت است که ما را به مرحله شناخت و آموزش بیشتر سوق می‌دهد. تصویر A-1 در شکل ۴، گنبد فیروزشاهی در مجموعه را نشان داده است و تصویر A-2 در شکل نشان‌دهنده هندسه و جداکنندگی فضای این مرحله از مراحل دیگر است. تصویر A-3، جانمایی این قسمت در حجم کلی را نشان داده است (شکل ۴).

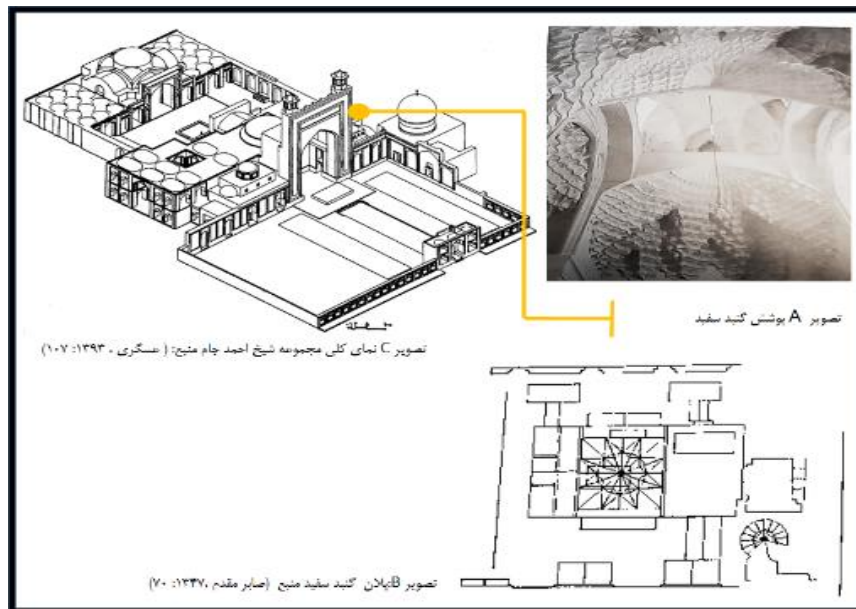
شکل ۴: مرحله سوم سلسله‌مراتب حرکتی

ایوان

ایوان مزار ۲۷ متر ارتفاع دارد و در سه ضلع آن، سه درب چوبی قرار دارد. همچنین دو گلدسته یا ماذنه کوچک به ارتفاع تقریبی پنج متر دارد. این گلدسته‌ها، که بیشتر ساختارشان شبیه گنبد کلاه فرنگی است، به صورت شش ضلعی ساخته شده‌اند. ایوان رفیع مزار با صلابت خاص خود نمایانگر تزئینات کاشی‌کاری معرق و برجسته، مقرنس، قطاربندی و کاربندی است، کاشی فیروزه‌ای شش گوش منقوش که با نقوش گل و برگ، ستاره‌شانه‌ای پر به رنگ‌های سیاه، لاجوردی و فیروزه‌ای بر زمینه سفید تزئین شده است (صابر مقدم، ۱۳۴۷، ص ۴۰). این مرحله وادی معرفت نام دارد که پلان مربع‌شکل آن با تأکید بر اندکی سکون و انتخاب مرحله در راستای پیش‌گرفتن مسیر درست حرکت (فیزیکی) با ایجاد یک گره ارتباطی در بنا، فرد را به تأمل و انتخاب مسیر دعوت می‌کند. این مرحله با مراحل قبل متفاوت است؛ به طوری که حضور نور مطلق در تمامی مراحل قبل دیده می‌شد، اما در اینجا با ایجاد سایه‌روشن فضایی برای تأمل ایجاد می‌کند (بصری). حضور کتیبه‌ها در این مرحله، گواهی شروع شناخت است (معنا) و فضای تأمل (عملکرد) از دیگر عوامل حرکتی در این وادی است؛ بنابراین تصویر B-1 در شکل ۴، ایوان در مجموعه را نشان داده است و تصویر B-2 در شکل، نشان‌دهنده هندسه و جداکنندگی فضای این مرحله از سایر مراحل است. در تصویر B-3، جانمایی این قسمت در حجم کلی را نشان داده است (شکل ۴).

گنبد سفید

بنای واقع در ضلع شمال غربی ایوان معروف به گنبد سفید است. از آن به نام‌های «مسجد رواق» یا به تعبیری دیگر، مسجد سردر یاد شده است. زیربنای داخلی به طور تقریبی ۶۴ متر مربع را دربر گرفته و درگاه ورودی آن در مجاورت ورودی مسجد کرمانی است. پوشش طاق این درگاه آراسته به عناصر تزئینی از جمله گل و بوته و موتیف‌های گیاهی است که به صورت نقاشی روی گچ اجرا شده است. در اسپرهای ساقه این پوشش، تعدادی نورگیر برای تأمین نور فضای داخل بنا تعبیه شده است. نوشته روی کتیبه پیرامون زمینه شطرنجی ناتمام نوشته شده و حاوی سوره فاتحه و اخلاص است (صابر مقدم، ۱۳۴۷، ص ۶۸). در این وادی، استغنا و بی‌نیازی از متعلقات دیده می‌شود. هندسه مربع به منظور ایجاد سکون (فیزیکی) دعوت به درنگ و مکث می‌کند. اولین فضای معماری دارای کاربری عبادتی (عملکرد) در اینجا شکل می‌گیرد. تزئینات در سقف و بدنه نمای بنا (بصری) بیشتر می‌شود و رنگ سفید و خالص می‌نماید و حضور کتیبه‌های قرآنی و صدای قاریان قرآن (معنا) از دیگر عوامل حرکتی در این وادی است؛ بنابراین تصویر A در شکل ۵، گنبد سفید در مجموعه را نشان داده است و تصویر B در شکل، نشان‌دهنده هندسه و جداکنندگی فضای این مرحله از سایر مراحل است. تصویر C جانمایی این قسمت در حجم کلی را نشان داده است (شکل ۵).

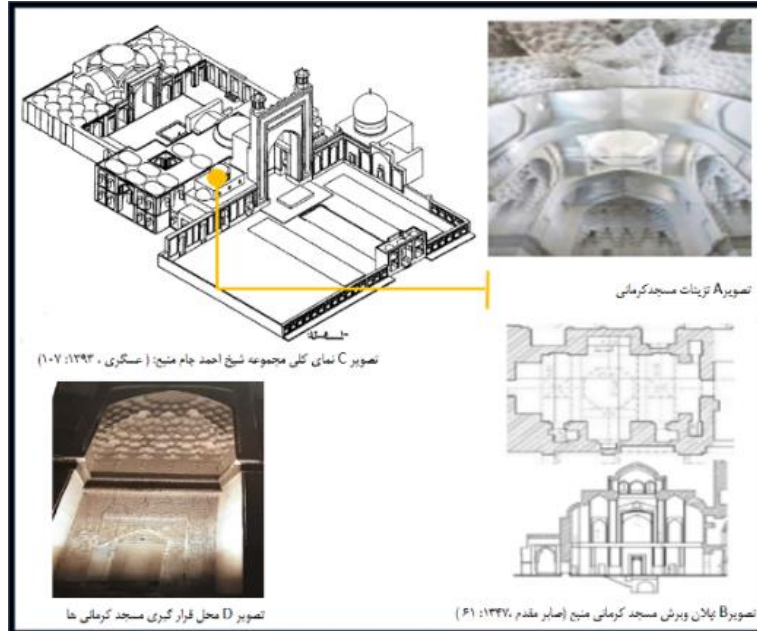

شکل ۵: مرحله چهارم سلسله مراتب حرکتی

مسجد کرمانی

یکی از باشکوه‌ترین فضاهای مجموعه، پس از گنبدخانه، مسجد کرمانی است. ورودی آن درگاه کوچکی است که در دیوار شرقی ایوان تعبیه شده است. مسجد کرمانی با پلان مستطیل شکل به ابعاد ۱۷×۱۱ متر مشتمل بر شاه‌نشین و حجره‌هایی در اضلاع غربی و شرقی با جرزهای آجری است که بخش مرکزی آن با گنبدی نسبتاً بزرگ و چشمه‌های جانبی به روش خونچه‌پوش پوشیده شده‌اند. نفیس‌ترین عنصر تزئینی معماری این بنا محراب گچبری‌شده مجلل و باشکوه آن است که در دهانه مرکزی رو به قبله ساخته شده است. کتیبه اصلی در حاشیه محراب ساخته شده و مزین به سوره مبارکه «فتح» از ابتدای «بسم الله الرحمن الرحيم» تا قسمتی از آیه پنجم این سوره به قلم شیوای نسخ است (memarnet.com, 1401). در این وادی توحید، توجه به معبود در معماری بنا مشاهده می‌شود. نورگیر کم (بصری) سر را متوجه بالا می‌کند تا با اندک روزنه به عالم بالا توجه شود. تزئینات بیشتر در سقف و کتیبه محراب (معنا) و فضای عبادی دارای محراب نمازگزار (عملکرد) از دیگر

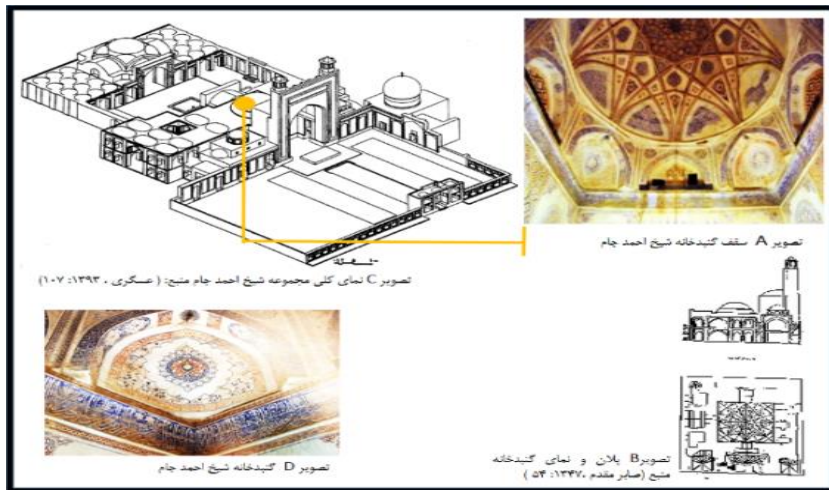
عوامل حرکتی در این وادی هستند. تصویر A در شکل ۶ تصویر مسجد کرمانی در مجموعه را نشان داده است و تصویر B در شکل، نشان‌دهنده هندسه و جداکنندگی فضای این مرحله از سایر مراحل است. در تصویر C، جانمایی این قسمت در حجم کلی را نشان داده است. تصویر D نشان‌دهنده محراب باشکوه این مجموعه است (شکل ۶).

شکل ۶: مرحله پنجم سلسله‌مراتب حرکتی

گنبدخانه

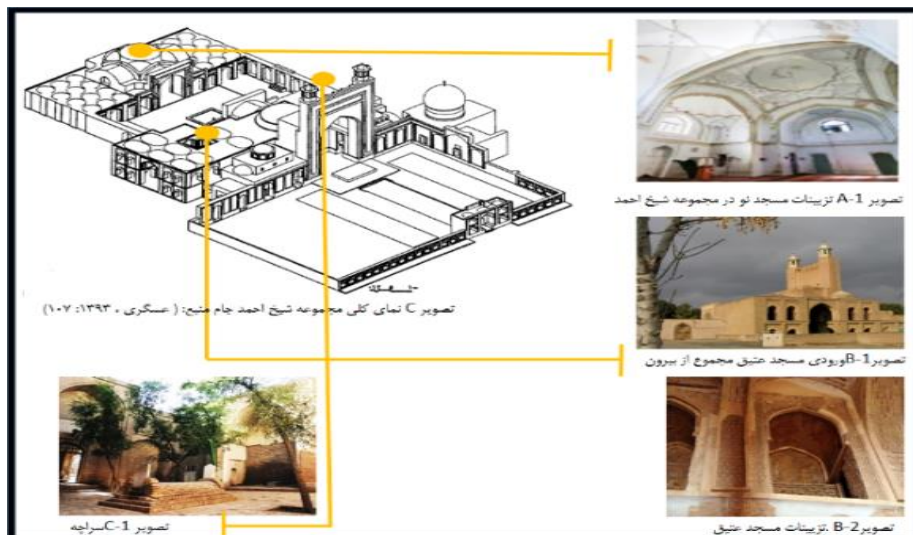
فضای داخلی گنبدخانه دارای طرح و نقش‌های مربع‌شکل است و هر ضلع آن $9/40$ متر دارد. ارتفاع فضای داخلی تا زیر گنبد و ابتدای آهیانه $12/40$ متر است. ساختار معماری این بنا شامل پیش‌ورودی، فضاهای شاه‌نشین، چهار سه‌کنج (گوشوارها)، سه اتاق کوچک با کاربری چله‌خانه و چهار طاق‌نمای هشت‌ضلعی است که سطح زیر گنبد آن با تزئینات قطاربندی پوشیده شده است (صابر مقدم، ۱۳۴۷، ص ۴۸). فضای چله‌خانه‌ها در دیوار ضلع جنوبی بوده و در طول قرون برای خلوت‌نشینی استفاده شده است (صابر مقدم و همکاران، ۱۴۰۰، ص ۱۴۸). سقف زیر بقعه با قطاربندی حاوی اشکال مثلثی است که با خطوط معقلی (بنایی) عبارت مبارکه «لا اله الا الله و محمد رسول الله» به صورت تکرار آراسته شده است. از جمله تزئینات نقاشی این مکان شمسه‌هایی است که به صورت منفرد در قاب‌های چهارضلعی و با فرم نقش‌های پرکننده قرار گرفته‌اند (صابر مقدم، ۱۳۴۷، ص ۴۸). رنگ گنبدخانه براساس گزارش مستندنگاری این طرح‌ها و نقوش به شیوه آبرنگی بر روی لایه بستری از گچ دوآبه با استفاده از رنگ‌های آبی، سبز، قهوه‌ای، نارنجی و مشکی ترسیم شده‌اند (صابر مقدم و همکاران، ۱۴۰۰، ص ۱۶۴). این وادی حیرت‌هندسه بنای آن برای سکون و درنگ مربعی (فیزیکی) به صورتی که فاقد نورگیر است و تزئینات رنگی بسیار زیاد (بصری) توجه انسان را به خود جلب می‌کند و از این همه زیبایی و متفاوت بودن با مراحل قبل حیرت می‌کند. نقوش و کتیبه‌ها (معنا) و فضای عبادی در جهت درنگ و انتخاب مسیر است. فضای این مرحله، که جنبه آموزشی می‌یابد (عملکردی)، از دیگر عوامل حرکتی در این وادی است؛ در شکل ۷ تصویر A، شکل گنبدخانه در مجموعه را نشان داده است و تصویر B در شکل، نشان‌دهنده هندسه و جداکنندگی فضای این مرحله از سایر مراحل است. در تصویر C، جانمایی این قسمت در حجم کلی را نشان داده است. تصویر D نشان‌دهنده تزئینات باشکوه این مجموعه است (شکل ۷).

شکل ۷: مرحله ششم سلسله مراتب حرکتی

مسجد جامع نو

بنای مشهور به مسجد جامع نو در پشت گنبدخانه و ایوان مجموعه قرار دارد. راه دسترسی به فضاهای معماری آن از صحن کوچک سراجچه و در جلوی بنا، صحن وسیعی است که در حال حاضر آجر فرش است. فضای داخلی مقصوره مشتمل بر شاه‌نشین‌هایی است که در بخش فوقانی آن، ابتدا پوششی قوسی شکل و سپس گنبد مقصوره ساخته شده است. علاوه بر رسمی‌بندی زیبایی که پوشش میانی بنا را مزین کرده، در پوشش سقف شاه‌نشین‌ها نیز همان نوع آراستگی تکرار شده است. در بخش فوقانی هر شاه‌نشین نورگیری تعبیه شده و بخشی از نور فضای داخلی مقصوره نیز از همین مکان تأمین می‌شود (صابر مقدم، ۱۳۴۷، ص ۸۶). این وادی فقر و فنا سالک را به اوج عرفان رسانده است. بنای مستطیل‌شکل (فیزیکی) نورگیر بسیار زیادی (فیزیکی) دارد. تزئینات سفید طلایی و کتیبه‌های قرآنی (معنا) و مکان عبادی (عملکرد) از دیگر عوامل حرکتی در این وادی است؛ در شکل ۸، تصویر A با وجود پنجره‌ها که ورود نور را نشان می‌دهد و سفیدی تزئینات، نشان‌دهنده وجود نور اشراق سهروردی در معماری بناست.

شکل ۸: مرحله هفتم سلسله مراتب حرکتی

مسجد عتیق

ضلع جنوب شرقی گنبدخانه به فضایی منتهی می‌شود که در مجموعه مزار جام به «مسجد عتیق» موسوم است. گویا این بنا در گذشته مسجد جامع بوده است. به‌طور کلی فضای معماری مسجد عتیق، با ابعاد تقریبی ۴۸۴ متر مربع، شامل شبستان با جرزهای آجری و طاق‌های دوطبقه‌ای است که معماری آن را به مسجد جامع نزدیک می‌کند (صابر مقدم، ۱۳۴۷، ص ۸۰). چنین به‌نظر می‌رسد که مسجد کرمانی با تزئینات بسیار و سطوح صیقلی و درخشان و نسبت‌های نزدیک به حالت ایستاده فضایی است که برای عبادت جمعی طراحی و ساخته شده است. به‌همین دلیل، معمار برای خلوت‌کردن چله‌خانه‌ها را طراحی کرده است. در مقابل، فضای مسجد عتیق با تزئینات کم و بافت مات و زبر و نسبت‌های نزدیک به حالت نشسته برای عبادت شخصی و خلوت‌کردن با معبود مناسب است. به‌عبارت‌دیگر، زبان فضا به‌گونه‌ای است که مخاطب در مسجد کرمانی می‌ایستد، اما در مسجد عتیق می‌نشیند. در مسجد کرمانی، بیشتر با جمع است، اما در مسجد عتیق بیشتر با خداست (طیسی و همکاران، ۱۳۸۵، ص ۸۵). این مرحله نشانی از فقر و فنا را به نمایش می‌گذارد که در شکل ۸ با B به نمایش گذاشته شده است که B-1 نشان‌دهنده این قسمت بنا از بیرون مجموعه و B-2 نشان‌دهنده تزئینات مسجد عتیق است (شکل ۸).

سراچه

براساس شواهد موجود، سراچه به «خانقاه سراچه» و مدرسه فریومدی نیز اطلاق می‌شود. سراچه فضایی ساده و روح‌انگیز است که در اضلاع شمالی و جنوبی آن، ایوان‌های کم‌عرض قرار دارد. پیرامون این قسمت مشتمل بر طاق‌نماهایی آجری است و حجره‌های دوطبقه، مؤید وجود معماری یک مدرسه برای طلاب علوم دینی است. در میان کف آجر فرش سراچه، قبری برآمده قرار دارد که مدفن میریحیی قادری، از پیروان قادریه، است (صابر مقدم، ۱۳۴۷، ص ۷۶). وجود این مقبره در مرحله فقر و فنا، باقی‌نمادن جسم انسان و وصل شدن به عالم ملکوت را به نمایش گذاشته است. این قسمت، در شکل ۸ با شماره C به نمایش گذاشته شده است.

یافته‌ها

سلسله‌مراتب حرکتی در هفت‌مرتبه، طبق هفت شهر عشق عطار، دسته‌بندی شد. هریک از این مراحل در چهار اصل حرکتی و به‌نوعی چهار مرحله اشراق سهروردی عالم قاهره یا عقول، عالم نفوس، عالم مثال، عالم جسمانی طبقه‌بندی و با توجه به مفهوم حرکت در فلاسفه اسلامی، بر مبنای چهار نوع حرکت کیفیت، کم، وضع، و این تا رسیدن به حرکت جوهری در چهار عامل عملکرد، ذهنی - معنایی (تزئینات، تناسبات نمادسازی)، بصری (نور و سایه، اختلاف سطح، ریتم) و فیزیکی (هندسه، محور، توالی) دسته‌بندی شدند. با توجه به مطالب عنوان‌شده، در جدول ۱ جمع‌بندی پژوهش بیان شده است.

جدول ۱: سلسله‌مراتب حرکتی در آرامگاه احمد جام تربت جام

سلسله‌مراتب	حرکتی	مصادق در معماری آرامگاه شیخ احمد جام
۱	فیزیکی (هندسه، محور، توالی)	۱. نظم هندسی؛ ۲. ایجاد کشش با دیده‌شدن ایوان و آمیخته با شهر و مردم؛ ۳. دارای توالی و تکرار
	بصری (نور و سایه، اختلاف سطح، ریتم)	۱. دیوار مشبک؛ ۲. بلندی ارتفاع ورودی و اختلاف سطح به داخل؛ ۳. تقارن
۲	ذهنی (تزیینات، تناسبات نمادسازی)	۱. حضور افراد در حال حرکت؛ ۲. تناسبات؛ ۳. گل و بوته و آب
	عملکرد	ورودی اصلی (دعوت‌کنندگی)
۳	فیزیکی (هندسه، محور، توالی)	۱. مستطیل کشیده؛ ۲. ایجاد کشش با ایوان مرتفع؛ ۳. وجود درختان در راستای ورودی
	بصری (نور و سایه، اختلاف سطح، ریتم)	۱. نور تأکید بر حرکت در این وادی؛ ۲. بدون تفاوت تراز ارتفاعی در جهت تعجیل مسیر؛ ۳. تقارن و تکرار
۴	ذهنی (تزیینات، تناسبات نمادسازی)	۱. فاقد نقوش؛ ۲. تناسبات؛ ۳. نام الله و محمد (ص)
	عملکرد	حیاط (حرکت) و انتهای مسیر مقبره و مدرسه
۵	فیزیکی (هندسه، محور، توالی)	۱. هندسه مربع؛ ۲. ایجاد محور بین ورودی و ایوان؛ ۳. تکرار ایوان در ابعاد بزرگتر و تأکید بر ارتفاع ورودی
	بصری (نور و سایه، اختلاف سطح، ریتم)	۱. نور و سایه با فرورفتگی طاق؛ ۲. اختلاف سطح در نما؛ ۳. فضایی به‌منظور اندکی مکث برای انتخاب مسیر، تقارن و تکرار
۶	ذهنی (تزیینات، تناسبات نمادسازی)	۱. کاشی‌های رنگی و قطاربندها؛ ۲. تناسبات؛ ۳. کتیبه‌ها.
	عملکرد	ایوان
۷	فیزیکی (هندسه، محور، توالی)	۱. هندسه مربع تأکید بر سکون؛ ۲. سمت راست محور ایوان (غرب)؛ ۳. تکرار تزیینات سقف
	بصری (نور و سایه، اختلاف سطح، ریتم)	۱. وجود نورگیر؛ ۲. پوشش طاق دارای اختلاف سطح؛ ۳. تقارن و تکرار
۸	ذهنی (تزیینات، تناسبات نمادسازی)	۱. تزیینات رنگ سقف ایوان و تأکید بر خلوص با رنگ سفید؛ ۲. تناسبات؛ ۳. سوره فاتحه و اخلاص
	عملکرد	مسجد گنبد سفید
۹	فیزیکی (هندسه، محور، توالی)	۱. پلان مستطیل شکل؛ ۲. سمت چپ محور ایوان (شرق)؛ ۳. تکرار ایوان و گنبد سفید در ابعاد بزرگتر
	عملکرد	مسجد گنبد سفید

سلسله مراتب	حرکتی	مصادق در معماری آرامگاه شیخ احمد جام
	<p>بصری (نور و سایه، اختلاف سطح، ریتم)</p> <p>ذهنی (تزئینات، تناسبات نمادسازی)</p> <p>عملکرد</p>	<p>۱. نورگیر؛ ۲. پوشش طاق دارای اختلاف سطح با رنگ سفید (خلوص)؛ ۳. تقارن و تکرار.</p> <p>۱. تزئینات؛ ۲. تناسبات؛ ۳. سورة آل عمران و یونس</p> <p>مسجد کرمانی</p>
۶	<p>فیزیکی (هندسه، محور، توالی)</p> <p>بصری (نور و سایه، اختلاف سطح، ریتم)</p> <p>ذهنی (تزئینات، تناسبات نمادسازی)</p> <p>عملکرد</p>	<p>۱. هندسه مربع؛ ۲. در امتداد محور ورودی و ایوان؛ ۳. فضای متفاوت با مجموعه های قبل به طوری که نقوش و رنگ های متنوع تری در این قسمت مشاهده می شود.</p> <p>۱. وجود نورگیرهای کوچک؛ ۲. اختلاف سطح در زیر گنبد مجموعه؛ ۳. تقارن و تکرار</p> <p>۱. تزئینات رنگی؛ ۲. تناسبات؛ ۳. «لا اله الا الله و محمد رسول الله» و چله خانه</p> <p>گنبدخانه</p>
	<p>فیزیکی (هندسه، محور، توالی)</p> <p>بصری (نور و سایه، اختلاف سطح، ریتم)</p> <p>ذهنی (تزئینات، تناسبات نمادسازی)</p> <p>عملکرد</p>	<p>۱. مستطیل؛ ۲. در امتداد ورودی اصلی و آخرین قسمت مجموعه؛ ۳. فضای متفاوت و توالی مجموعه های قبل دیده نمی شود.</p> <p>۱. وجود نورگیرهای بزرگ متفاوت با تمام مجموعه؛ ۲. اختلاف سطح در زیر گنبد مجموعه؛ ۳. تقارن و تکرار</p> <p>۱. تزئینات تکرنگ؛ ۲. تناسبات؛ ۳. مظهر وجود نور عظیم و سفیدی مجموعه و محراب</p> <p>مسجد جامع نو، مسجد عتیق، سراج (خانقاه)</p>
۷	<p>عملکرد</p>	<p>مسجد جامع نو، مسجد عتیق، سراج (خانقاه)</p>

نتیجه‌گیری

سلسله‌مراتب حرکتی در معماری باعث شکل‌گیری مجموعه‌های منظم و منسجم در کنار یکدیگر می‌شود تا به یک هدف مشخص در بنا به منظور تنوع، دوری از یکنواختی و ایجاد حس حرکت در بنا برسد. مشاهدات یادشده نشان داد با توجه به شکل‌گیری اصلی بنا در قرن ۹ تا ۱۲ قمری و حضور عارفانی مانند احمد جام و عطار در قرن ششم و حضور شیخ اشراق در قرن ششم هجری قمری، حضور سلسله‌مراتب مفاهیم عرفان در این بنا مشهود است. این مفهوم در هفت مرحله به مانند هفت مرتبه سلسله‌مراتب شهر عشق عطار (طلب، عشق، معرفت، استغنا، توحید، حیرت، فقر و فنا) و هر مرحله در چهار مرتبه (عوامل سه‌رودی: عالم برزخی، عالم مثال، عالم انوار مدبره و عالم انوار قاهره) که به‌نوعی در هر مرتبه چهار اصل حرکتی (حرکت در این، وضع، کم، و کیف) برای رسیدن به حرکت روبه‌کمال، که حرکت جوهری است، صورت می‌گیرد؛ بنابراین این چهار مرتبه در معماری به صورت چهار مرتبه عملکرد، ذهنی - معنایی (تزئینات، تناسبات، نمادسازی)، بصری (نور و سایه، اختلاف سطح، ریتم) و فیزیکی (هندسه، محور، توالی) ظهور می‌یابد. تحلیل مطالب جمع‌آوری شده در مجموعه آرامگاهی شیخ احمد نشان داد که سلسله‌مراتب حرکتی در هفت مرحله و هر مرحله با چهار مرتبه، که در مرتبه عملکرد فضاها ابتدا از فضاهای جمعی آمیخته با کاربری شهر بدون اعمال اعبادی شروع می‌شود و سپس به فضاهای عبادی جمعی و در پایان فضاهای عبادی به منظور ایجاد خلوت اشخاص با معبود و معرفت طراحی شده است. در مرتبه ذهنی - معنایی، تزئینات نخست با رنگ‌های آجری و با نمود کمتری از مراحل قبل مطرح می‌شود. در مرحله سوم معرفت، این عوامل رنگ و نقوش شروع به آشکار شدن و بیشتر نمایان شدن در دیوارها می‌کند و در مرحله حیرت به اوج رنگ و تزئینات می‌رسد و در مراحل پایانی، رنگ سفید نماد نور و پاکی غالب می‌شود. در مرتبه بصری، نور از مرحله معرفت به تدریج کاهش می‌یابد و در نهایت به صورت روزنه‌ای در بنا نمایان می‌شود و در مرتبه اختلاف سطح گفتنی است از مرحله معرفت تا حیرت این اوج وجود دارد، اما در مرحله آخر، فقر و فنا، این موضوع به صورت فضاهای کوتاه‌تر به نمایش درآمده است. در مرتبه فیزیکی هندسه بنا از مراحل اول به صورت کشیده برای تأکید بر حرکت و در مراحل معرفت تا حیرت در راستای تأمل بر مسیر حرکت به صورت مربع‌گونه بوده است.

همه این موارد حضور سلسله‌مراتب حرکتی در دو مجموعه منسجم و نظم‌یافته در بهره‌گیری از فلسفه اسلامی در بنا را نشان می‌دهد و همه عوامل یادشده از یک حرکت جوهری روبه‌کمال در بستر معماری مجموعه‌ای آرامگاه است که بیانگر الگوهای طراحی معماران گذشته در آرامگاه عارفانی مانند شیخ احمد است که گواه تنوع و یکنواخت‌نبودن در بناست در قالب روایتی داستانی و حرکت جوهری است.

منابع

- احمدنژاد، فرهاد (۱۳۹۹). بررسی مفاهیم حرکت و زمان در معماری ایرانی. معماری‌شناسی، ۳(۱۵)، ص ۱-۸.
- بقایی، عبدالله و رئیس سمیعی، محمدمهدی (۱۳۹۵). بازشناسی و تبیین مفهوم نور و ظلمت از دیدگاه سه‌رودی در معماری اسلامی. دومین کنگره بین‌المللی علوم زمین و توسعه شهری. شرکت کیان طرح دانش و پژوهشکده جهاد دانشگاهی واحد استان آذربایجان شرقی.
- جامی، اسما، میرزایی، رضا، سیدالحسینی، سیدمسلم و حیدری، احمد (۱۴۰۱). ارزیابی تأثیر نور روز بر ایجاد اتمسفر معماری مسجد (نمونه موردی: مساجد آرامگاهی شیخ جام). فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، ۱۱(۱)، ۵۵-۷۴.

Doi:10.52547/ciauj.7.1.55

- حیدر نتاج، وحید و صنعتی، زهره (۱۳۹۸). بازشناسی پلان باغ ایرانی در مجموعه شیخ احمد جام، مجله منظر، ۱۱(۴۶)، ۶-۱۳،

Doi: 10.22034/MANZAR.2019.84289

- خسروی، محمدمباقر، آقایی مهر، معین و خیاط زنجانی، محمد (۱۳۹۸). مطالعه تطبیقی اندیشه‌های شیخ اشراق و معماری شیوه اصفهانی. پنجمین کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی، مرکز همایش‌های بین‌المللی صدا و سیما تهران.

بنی‌اسدی و همکاران / تحلیل سلسله‌مراتب حرکتی در مجموعه آرامگاه احمد جام تربت جام خراسان رضوی

- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). لغت‌نامه. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران جلد ۶، ص ۸۸۶۴
- دی کی چینگ، فرانسیس (۱۴۰۰). معماری فرم، فضا و نظم، ترجمه کوروش محمودی، سارا طورانیان، کیوان ایرملو، تهران: انتشارات آینده‌سازان
- دیبا، داراب (۱۳۷۳). مفاهیم و اصول بنیادی ایران. مجله معماری و فرهنگ، ۱۵، ص ۱۰۲-۱۰۷
- رضازاده اردبیلی، مجتبی و انصاری، حمیدرضا (۱۳۹۰). تأثیر تفکر طریقت بر شکل‌گیری مجموعه مزار شیخ صفی‌الدین اردبیلی. نشریه هنرهای زیبا- معماری و شهرسازی، ۳(۴)، ۸۱-۹۶. Doi: 20.1001.1.22286020.1390.3.4.7.7
- زارعی، علی و لاله، هایده (۱۳۹۵). بررسی نقش و اهمیت مجموعه آرامگاهی شیخ احمد جامی در روند تحولات شهرسازی شهر تاریخی تربت جام (از دوره سلجوقی تا اواخر دوره پهلوی). پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۶(۱۰)، ۱۷۳-۱۹۲. DOI: 10.22084/NBSH.2016.1553
- سروش، عبدالکریم (۱۳۷۸). نهاد ناآرام جهان. تهران: انتشارات صراط.
- سلطانزاده، حسین (۱۳۷۲). فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی تهران، انتشارات شهرداری تهران.
- صابر مقدم، فرامرز (۱۳۴۷). «تجلیگاه عرفان، هنر و معماری»، نشر سمبله
- صابر مقدم، فرامرز، خمسه، هایده و مرتضایی، محمد (۱۴۰۰). پژوهشی بر مؤلفه‌های معماری، معناشناسی کتیبه‌ها و عناصر تزئینی ملوک «آل‌کرت» در گنبدخانه مجموعه شیخ جام. مطالعات باستان‌شناسی، ۱۳(۳)، ۱۴۳-۱۶۸. Doi: 10.22059/JARCS.2021.303864.142885
- طیسی، محسن و جامی، اسما (۱۳۸۵). دستور زبان فضا در معماری مساجد، مجموعه آرامگاهی جام، معماری و ساختمان، ۱۷(۱)، ۵۵-۷۴. طیسی، محسن و فاضل‌نسب، فهیمه (۱۳۹۱). بازشناسی نقش و تأثیر جریان‌های فکری عصر صفوی در شکل‌گیری ورودی مساجد مکتب اصفهان. نشریه هنرهای زیبا. ۱۷(۳)، ص ۸۱-۹۰. Doi: 10.22059/JFAUP.2012.30376
- طیبیان، منوچهر، چربگو، نصیبه و عبدالهی مهر، انسیه (۱۳۹۰). بازتاب اصل سلسله‌مراتب در شهرهای ایرانی - اسلامی. آرمان‌شهر، ۴(۷)، ۶۳-۷۶
- عسگری، نسیم (۱۳۹۳). نگاهی به معماری ایرانی در گذرگاه تاریخ از آغاز تا دوره قاجار. تهران: انتشارات مارلیک.
- ماتالک، جان (۱۳۷۹). آشنایی با طراحی محیط و منظر. تهران: سازمان پارک‌ها و فضای سبز شهر تهران: مؤسسه نشر شهر.
- مطهری، مرتضی و اعتصامی، محمد مهدی (۱۳۸۰). حرکت و زمان در فلسفه اسلامی: درس‌های اسفار. تهران: انتشارات حکمت.
- مهدوی‌نژاد، محمدجواد و ناگهانی، نوشین (۱۳۹۰). تجلی مفهوم حرکت در معماری معاصر ایران. مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۱(۳)، ۲۱-۳۴. <https://sid.ir/paper/177333/en>
- ندیمی، هادی (۱۳۷۸). مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران: حقیقت نقش. ج ۲. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- نصر، سیدحسین (۱۳۷۵). هنر و معنویت اسلامی. ترجمه رحیم قاسمیان، تهران: دفتر مطالعات دینی هنر.
- یداللهی، سپیده و ادیبان، محمد (۱۳۹۸). بررسی سلسله‌مراتب ورود به مساجد، پژوهش‌های مرمت و معماری ایرانی و اسلامی، ۲(۲)، ۹-۲۶.

- Gibson, J. (1980). A prefatory essay on the perception of surfaces versus the perception of markings on a surface. *The perception of pictures*
- Hillier, B., Penn, A., Hanson, J., Grajewski, T., & Xu, J. (1993). Natural movement: or, configuration and attraction in urban pedestrian movement. *Environment and Planning B: planning and design*, volum 20(1), 29-66. doi.org/10.1068/b200029
- Jones, P. B., & Meagher, M. (Eds.). (2015). *Architecture and Movement: The Dynamic Experience of Buildings and Landscapes*. Routledge. doi.org/10.4324/9781315764771
- Long, Y., Baran, P. K., & Moore, R. (2007, June). The role of space syntax in spatial cognition. In *Proceedings of the sixth international space syntax symposium, Istanbul, Turkey* (pp. 12-15).
- Mirhosseini, S. M., Ansari, M., & Bemanian, M. (2018). Spatial hierarchy in Iranian mosques (case study: Jame Mosque of Yazd). *International Journal of Applied Arts Studies (IJAPAS)*, 3(4), 49-60. <https://magiran.com/p2016500>
- Wineman, J. D., & Peponis, J. (2010). Constructing spatial meaning: Spatial affordances in museum design. *Environment and Behavior*, 42(1), 86-109. doi.org/10.1177/0013916509335534
- www.memarnet.com
- <https://www.memarnet.com/>

Analysis of movement hierarchy in the tomb complex of Ahmed Jam Torbat Jam Khorasan Razavi

Bita Baniasadi^{1*}, Shahnaz Farmani², Mithra Azad³

1 PhD student in Architecture, Department of Architecture, South Tehran University, Tehran, Iran (Author)

2 Assistant Professor of Architecture, Department of Architecture, South Tehran University, Tehran, Iran

3 Assistant Professor of Iranian Architectural Studies and Restoration, Faculty of Architecture and Urban Planning, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

Abstract

At the same time, the architectural space creates a feeling of dissatisfaction in the audience, which leads to people leaving the space and unwillingness to attend. Identifying the factors that create the movement hierarchy in the building has an effective role in advancing and spatial diversity. These concepts (hierarchy and movement) have been discussed in Iranian philosophy and mysticism. Now this question is raised that the tomb building of a mystic like Sheikh Ahmad Jam has been in the process of changes in the series of movement levels and its connection with the concepts of movement and hierarchy in the philosophical concepts of Iran. The following article is descriptive-analytical and data collection was done through library and document study. The findings of the movement hierarchy research were categorized into 7 principles and each of these stages into 4 movement orders for the tomb, and it was shown that physical to meaningful movement should take place in each stage so that the human mind can be prepared to climb to a higher stage. The theoretical bases of the research were categorized into four architectural factors, including functional, semantic (decorations, proportions, symbolism), visual (light, surface difference, rhythm) and physical (geometry, axis, sequence). The results of the research showed that the presence of movement hierarchy in the complex causes the formation of this complex behind the architectural ideas of this building in the city and promotes the audience to attend the cemetery.

Key words: Hierarchy, Movement, Mausoleum, Sheikh Ahmad Jam, Torbat Jam Khorasan Razavi